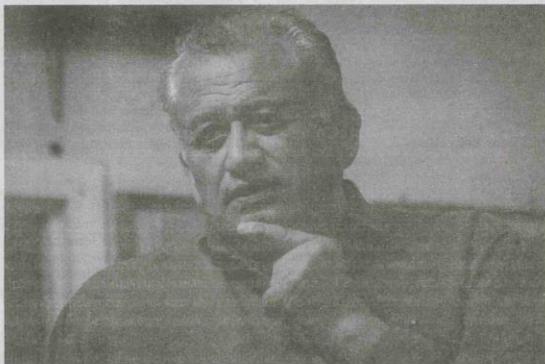

(ARTHUR) TE RANUI BLACK

*Te rongo o te tuna e hau mai rā
Kai Te Pāpuni, kai a Wharawhara
Nāu te whakataukī 'Te uri o Māhanga
Whakarewa kai, whakarerewaka'
Te uri o Tūhoe moumou kai
Moumou taonga, moumou tangata ki te pō*

(Arthur) Te Ranui Black, Waiohau Healers Gathering, 2011

I roto i ngā tau mata pō kīte, mata pō nui, mata rā nui nei, he tohunga reo a Te Rānui Black ki Te Whare Wānanga o Awanuiārangi, me Te Whare Wānanga o Aotearoa, ā, i ahu mai ia i ngā kāwai tūtakina o te kai māhurehure o Tūhoe, Te Whānau-ā-apanui me Ngāti Tūwharetoa. I whānau a Te Rānui ki Whakatāne, i pakeke, i kuraina ia ki ngā kura ō raro o Tāwhera, Ruātoki, me Kawerau. Mai ki hikoi atu ia ki ngā pikenga whakaringaraka mahi o te tari Māori o aua kaupapa whakangungu ā-ringa (Trade Training). Ko tana mahi he tūhōhōhō maitai mā te kāpura whakahika pūia, kia mau hai pupuri whare, pupuri pākīrahi. Mai i ēnei momo whare hanga kōrero, whare kōrero ka whāea i Te Rānui ana tohu mātauranga katoa tātū noa ki Te Tohu Paerua kā moe nei ānā whatu ki te pō. Ko tana tūhinga Paerua reo, e whai ana i ngā taumata kōrero o tana tipuna whare o Pohō-tahatū ki te Ao. I roto i ngā tau rua tekau mārima, toru tekau ka whakatipu kahatia e Te Rānui te kāpura mūmurua o te reo mai i ngā taumata kōkiri takatika akoranga, whakangungu rākau, rangahau, paetahi, paerua, ā, e ahu atu ana ki te tohu kairangi kā moe nei ia. Ka hikina ake e ia ānā mahi akoranga reo rangahau ki ngā wānanga o tana ā-whānau, ā-hapū īwi taumata kōrero, tae atu ki te kura o Ruātoki. I roto i ngā tau, neke atu i te toru tekau ka whakatipua ngā momo rautaki reo rangahau, reo paetahi, reo paerua, reo kauhau, whakahuhiu mātanga reo ngahau. Ē whā katoa ngā tamariki a Te Rānui rāua ko tana wahine rangira a Waitangi; ko Tāro, ko Moerangi, ko Te Rānui (tamaiti) me Anitutua. Ko tō rātau kāinga kaikaiwhātū ko Te Hūrepo, Ko Titifangiao ko Te Rito o te Rangi. Ē rua tahi a rāua mokopuna o te hunga whakapai, ko Pēti Te Hā me te mokopuna aroha i ngā marama ātaahua o 2016 ka whānau. Haere ake nei ngā tau ka hikoi mai anō te huhua o te mokopuna aroha mā rāua.

Photo credit: Mark Lapwood

haere ake nei ngā tau manga muka kōrero. He kāinga ako katoa ēnei hai whakatokoto i te kupu, me te hā o te whakatipuranga, mōhiotanga o te hinengaro ngarue.

ki ngā kaiketeke momo mātauranga ā-toka, ā-hōpua, ā-tāheke. Ko ngā kāinga i whakatipu i tana hinengaro i a ia e noho ana i te roro o tōna whare a Poho-tahatū ki te ao ko Maringiāwai, ko Īruakōrā, ko Te Tapuae, ko Te Pōhue. Inā tēnei kōrero mo Te Pōhue. Ko Te Pōhue ara mai te whetu nui o te ata, te ura mai o te motu, ko manu kopakopa, ko Ngātoko. Ko Ngātoko, ko Parekohe, ko Toketehua, ko Te Ana Kaiaraa a Waerore, ko Īnuiterā, ko Hāmoremore, ko Īnhinenaes, ko Rangimāhāna ka rere tika ki Īnhinemataroa. Whakawhiti ki uta, ko Kawekawe, ko Hui te Rangiora ko Paekoa, ko Te Tawa, ko Te Waipotiki ko Īwhakatoro, ka wiri ngā papa pakoko ngā ngutu. Haere tonu atu ki Matahina, ka tau atu ki te kāinga kōrero nei a Te Rewati. Ko Rewati te papa tāhuaroa.

Tiiro tonu atu ki Te Tawhero, ki Te Pōroa, ko Tātāhoata, ko Ītere, whakawhiti mai ki Īrahihi ki Tanātua, ko Te Hūrepo, ko Te Hūrepo ko Te Rito o Te Rangi. Ka hiki ki te tumu whakarao e Te Pae o Tūhoe. Ko Te Pūtere-o-Pōtaka ēnei kāinga a Īwaka, Te Ahitawa, Tāpuewahine, Ītāpora, Maungawhio, Te Rangaātepīhi, Māhihi-ote-rangi, Tūtūmanuka Te Māhoe, Te Kiwi, Raorao, Pūkawa, Te Tāhua, Māthithie, Tunanui, ko Hukikapea, ko Hukikapea ko Te Whāwhā, Te Reiroa. Ko Waikirikiri, ko Pāreroa, ko Te Tewhatetwa, ko Maroera, ko Ītere, ko Te Ākau, Hūtieke, Karioi, Te Kauangaroa o Te Rangimōnoa.

Ko ēnei ngā puna whakamātauau whakaaro, whakarongou rāua o tōna hinengaro i tōna takaware, pakeke tana mai, he whenua auhī, he kāinga whakapakoko kōrero, he kāinga raorao nui. Ko ēnei kāinga, ēnei whenua, he māngai puta i ūna kōrero hai whakatōpu, waihangā i te whakaaro nui no mea hoki ki Te Rānui he tamaiti haututū, hohoro, kore tarīnga, ringa takawaenga o te ringa mata tuku, mata rūnanga. Nā ēnei pōhā whenua i whakairo tōna hinengaro, kia whakatātē te kōreroi kia hohea ki te rangi, kia au ki te whenua, kia au ki te whakaaro ki tana hinengaro. He mana whakaoore, he mana whakaputanga ringaringa whakaā, kia waenga i ngā kōrero, thohutohi i te kotahitanga o te whakaaro, o te hinengaro whakaputanga ki uta. I konei ka rongo a Te Rānui i Te Reo Ahurei o Tūhoe, te reo okawa, i te reo opaki o ngā marae o roto o Ruātoki; Te Pohō-o-Tahatū-o-te-Ao te whare, Ītenuku te marae, Kourakino te whare, Te Papakāinga te marae, Te Puhi-o-Mātatau te whare, Tōtara te marae, Rongokārea te whare, Tauarau te marae, Toi-kai-Rākau te whare, Waikirikiri te marae, Tāwhaki te whare, Ngāhīna te marae, Hui-te-Rangiora te whare, Panete-ure te marae, Tā Apirana Turupā Ngāta te whare, Īwhakatoro te marae, Pōtiki te whare, Īhotu te marae, Kuramihirangi me Rangimōhāo ngā whare, Te Rewarewa te marae. I konei anō hoki ka rongo ia, ka mātau ia i te reo raupatu whenua, i te hahani, o te mana mo awa whenua aroha. I muruia i, takahia mai ai e ngā panewhero. I takahia mai ai e ngā pūtu kaiā pakanga, e whai ana i te tautoko, takahia mai a te ture kāwanatanga i aua tau tūkino 1866.

Ka whakaaro ake ko ngā mate urutā! Pakaru whenua, pakaru hinengaro, pakaru pūmu oranga whakakeke, pakaru tangata, pakaru tikanga, pakaru reo, pakaru manawa. I maringi kau ai te toto o ngā

TE RONGO O TE TUNA

(ARTHUR) TE RANUI BLACK

whakatipuranga o ngā tūpuna tō mua, tō muri, tō mai o te whakaaro haere ake nei ngā tau. I ēnei mato whakarito kōrero katoa, whakaparahako a te Karauna o aua tau tūkino. Ko te mōmona o te whēnua i riro, ko te māramatanga i murua. Ko te mōmona ātaahua o te whēnua i tukua ki tētahi atu hai kāinga kōrero mō rātau, hai kāinga whakapiki i a rātau. I konei ka tipu ko rātau atu, ō rātau whānau, ō rātau whakatipuranga katoa i roto i ngā hekenga tau, tū auri tūmanakotanga. Ka whai rawa rātau i runga atu i tā te whānau, hāpu, iwi i tauhei ai, te katoa, ka whai ā-mātauranga hoki rātau i runga atu i a mātau ake. Ka mutu ka tukua, ka tukua e rātau tō rātau reo kōrero ki runga i o mātau, tātau whēnua. Ō rātau ingoa e mau tonu nei i ēnei rā whakawhirinaki, rā pononga hai titiro kau mā tātau katoa. Ka whai rawa, ka whai rawa te iwi manene, ka tūpuhi rawa, ka tūpuhi rawa te iwi nō tātau ake nei ēnei whēnua, ēnei whēnua o te uru, o te oro, o te hā, o te tuakiri rau, o te rau whakakitea o te whakaaro nui, whakatipu, whakahau ka tauhei atu ngā ringa o te hinengaro ki ngā tai ē whā!

Ka whakariteritenga ngā whakawā e Tūhoe, o Te Rohe Pōtae ō Tūhoe, ka tukia ki roto i ngā kohinga rangauhā mōteatea, o te muru whēnua, o ngā tau ō muri, ō nāianei. I roto i ēnei mātanga katoa, horomona kōrero ka rongo a Te Rānui, rātau ko tōna whānau i te pakoi o ngā pūrepō, ka rongo rātau, tātau mo te whakaekenga ki Ōrākau. Ka tīka te kōrero a Te Kooti Ārikirangi Te Tūriki 'ngā rākau kōhuru a te Pākehā e takoto nei'. Haere ake nei ēnei momo whakaekenga kōhuru katoa huri i te motu whānau. Ko wai atu te whēnua mōmona o aua whēnua o te motu, o te whānau, hāpu, me te iwi kāire i taupokina e te Karauna i aua tau tūkino ka tukua e rātau ki te hunga manene ngā rahinga ātawhai whēnua. Ka rongo anō hoki a Te Rānui, mātua katoa mō Maungapōhatu. Ko tētahi o ngā kuia o Te Rānui ko Ngāpera Black tētahi o ngā wahine, tekau mā tahi a Rue Kēnana Hepetipa o te whare o Hiona ki Maungapōhatu.

He toi pari tū kārangangata tata katoa ēnei kōrero, hai whakamanawa i te whare kōrero o Te Rānui kia tau puritia te hinengaro nui i te putunga o te hinu, o te mātauranga hai whāngai, whakairo i te hinengaro kōioio, hinengaro kōhungahunga nēi, mo te noho tahi mai o te Karauna kia āna mahi hanahi. He kohikohi ēnei kōrero i tipu mai i roto i te heihipū whakamatapōtia, he kohinga pātaka kōrero o ngā whakaritenga whakawā kōrero i mahue iho. He mahinga nui o te kōrero whakaoranga ki te ngākau ki tōna aroaro whakaputua whakaaro o te kohinga korōria a ū tātau koroua, kuia o aua rau tau tūkino, i hira ake. Kai roto katoa i a tātau tuhinga haetara kōrero, i a tātau kohinga mōteatea e apakura ana, e tau ai kia haere puku te kōrero kai roto i ngā hekenga whare whakāu, whakatīnana kōrero kā taumarumaru ake ki te rangi mahea o tōna hinengaro, te hinengaro

te tangata nei a Te Rānui. Ngā putunga, ngā whakatakoto, ngā rāwhiti whakaū kōrero, katoa kai konei o te waihangā o te mamae o te whakaaro. Ka tipu te mamae ki roto i te hinengaro, ka tipu te hōtaka whakaaro, ka whakatangatanga e Te Rānui i roto i ngā tau nēi, ka takoto he kōrero tuhuhu te kounga o te pane. Te whakapomo o te urupare takatū whakaaro nui ka mau te mātauranga ō koro mā, ō kui mā o te hunga tapu, o te hunga whakāuwhakatumatua kupu. Ka mau mai ko:

Te rongo o te tuna e hau mai rā

Kai Te Pāpuni, kai a Wharawhara

Nāu te whakataukī 'Te uri o Māhanga

Whakarere kai, whakarere waka'

Tē uri o Tūhoe moumou kai

Moumou taonga, moumou tangata ki te pō

I roto i ēnei whakamanawanui, nohopuku, ka tūia te koroua, te kuiia, te māreikura, te whānau, te hapū, te tūpuna nāna ia auā kōrero, auā waiata, auā karakia o te hāhi Ringatū, o te hāhi Mihingare. Ka kōrero tīa pūtake o te hāhi, huia ana, titoa ai ōna akonga kōrero. Ka hīmenetia, ka pānumita, ka waiataita ka mau ki te hinengaro o Te Rānui. Hinengaro kōioio o roto i tōna tūpuna whare a Poho-tahū-tū-ki-te-Ao. Anei tēnei kāinga kōrero i rongo ā-wairua ai a Te Rānui i tīmatā ai rātau ki te whakaaro nui o te hekenga kōrero, ka mātua whakatū hoki ki roto i te whare, whare kōrero ka tipu te aru atu ki te tuhinga mātauranga teitei, te aru atu ki te matāra whakaritenga kōrero o te hāhi Ringatū e whai ake nei. Koia tētahi o ngā īnoi nui ki a Te Rānui:

E te Atua o Āperahama, o Ihaka, o Hākopa, tēnei mātua ka tuku atu i ngā whakamoeiti ki mua i tōu aroaro, iroto i tēnei whare kōrero o mātua, me tēnei huihuinga, me tēnei whakamīnga i tātū mai nei i roto i tēnei rā. Ka tuku whakawhētai atu kia a koo e te Atua, e Te Matua i te Rangi, mo ngā manaakitanga katoa i whakawhīwhīha mai e koe kia mātua mai rā anō i ngā rā kia huri, tae noa mai ki tēnei wā. I roto anō hoki i ngā whakaaro i tūmanakotia ai e tō mātua Atua i te rangi, ā, kua tae mai tēnei ki te wā e noho tahi ai mātua, Āmine.

Tau kokotia ana tēnei īnoi, tēnei karakia ki roto i te whare o Poho-tahū-tū-ki-te-Ao ka rongo tātāi te pō a Te Rānui i te ruanuku koroua e hāhaka ana i tana tauparapara. Ko te ngako o tēnei ruanuku kōrero mo ngā īgoa rangatira, arotakenga o ngā hōtaka whakatipu hinengaro e āhei ai a Te Rānui, ki te tipu ki roto i ēnei momo hīnganga tīka, ki te tiaki i ngā taonga tuku iho. Ka tukua mai tēnei tauparapara hai puna whakatōtō i tōna hinengaro, i te nui, i te ātaahua o ngā kōrero e whai ake nei i tēnei tauparapara. Kai roto i tēnei tauparapara i raro nei, ka nāao atu i ngā whakamaunga kōrero o te hinengaro:

Whakapiki tonu rā ki te fāhūhihi a Haokitaha, he au whakaū Ko Kōura Kino, ko Poho-taha-tū-ki-te-Ao ka hiki, ka titiro Titia e Te Ngahuru nā meremere mata rua, tai whakarongo Ō Ngāti Koura, kiri kawa ki te riri ē, whakarongo rua ki Ōruakōrā Ohinemataroa e rere atu rā, īpuia mai tō whare whakarei tangata Ko Toi Matua, te au nei rangi, ko ia takere nuku, ko ia takere rangi, Te tipua kokoti kōmata te rongo, ko Toi-kai-Rākau ki Hāmua tonu ko Ngautoka Uiraia Papa ki Te Whaitiri, ko Tāwhaki o te Rangi, o te rangi whakahēke Ko Rongokārēa kia Ngāti Rongo

Te uri o Te Urewera, ko Te Whenuanui

E pupuri tonu nei ki te mauri o Mātaatua Waka

Ko Hui-te-Rangiora, ko Te Rakuraku a Tāwhaki, ki Kaiti a Tāwera

Ko Hīnepukohurangi, ko Pōtiki ki a Te Whānau-Pani

Ko Taiarahia ki a Te Māhurehure, ko Kuramihirangi, ko Te Rangimōāho

Ko Te Pūrewa, e rāngaki nei i ūna mate o te rohe pōtāe ō Tūhoe

Hāngai tonu te titiro ki Ōhāua ko Te tokor toru a Paewhitī

Ko Rangitīhi, ko Koikoi, Ōtūtawiri, ko Ōtere, ko Puketī

Ko ngā nōhanga ēnei o ngā tūpuna

Ko Ītarahīoi ki Taneātua

Ko Te Hūrepo ki a Ngāti Te Kapo o te Rangi, ko Tititangiao

Inu managa wai ki Te Rito o te Rangi

Ko Pūkahunui, ko Tamahore ka riro ki te pō, ka riro ki te pō

Tihē ... i mauri ora!

Kai ngā waihangā kōrero katoa o tēnei tauparapara, tae atu ki te karakia Ringatū i takahia mai a ngā momo hōtaka tāhū o te hinengaro whare kōrero o Te Rānui, ka whakawhīhihi atu te hinengaro ki te hā o te aui mō kōrero, auā roa kōrero e ītaratia nei ki roto i tōna ngākau, ae ka whakairo tīa hinengaro te hīngaro o Te Rānui.

I konei ka tipu ngā aronga nui, ka kohia a Te Rānui e te katoa ka haria ki te wā e te hātara whakaaro o te whēnua ki Te Hūrepo ki Tāwhakaea. Ko te hinengaro ā-mātauranga, ā-whakarongo i te pari mai ki uta nui, ki uta roa o ngā hātū whakawhirinaki kōrero kapakapa kia nau, ka tipu. He ruruku, he whakatipuranga, kia whakaorangia te hinengaro, te hētēri pāi mai o te whakaaro nui. Ka tipu, ka tipu te poipoi tūmatā iti, mārire rahi te tūmatā o te mauri o te hāwhakarone o te whakaaro. Ka rangona te ihi, ka rangona tōna wehi, tōna wana putua noa ki roto i a Te Rānui, kia mātua katoa tōna whānau, tana wahine aroha a Waitangi, tana marae whakawhīhihi rā a Tāwhakaea. Nā ēnei kōrero, te karakia o te karaipiture, o te

hira mai o tēnei tauparapara te hinengaro kōioio o Te Rānui i whakatipu mai i te wā e kōhungahunga ana. I roto i ēnei kura, whare kōrero ū ūa, he mutunga kore, ka kuraina ia e te kupu o te aroha, ki uta, ki tai, ki te whakamutunga kore o te aroha haere ake nei ngā tau whakakake ki runga hai pupuri ngātahi i tana whānau i tīpu mai i Te Hūrepo.

Nāku, nā Waitangi me ā māua tamariki ātaahua a Tāroi, Moerangi, Te Rānui (tamati), Anituatua, Peeti Te Hā, me te mokopuna hou e hou mai nei i te tau hou 2016, me ngā hungāona katoa.

Mai i āna tuākana, teina a Hoani me Mere, a Tāroi me Miria, Rāpaea me Catherine, Tei me Tākerā, Rangitūnoa me Mārama, Taiarahia me Shelley, Hera me Willy, Whirimako me Justine, Peti me Ian, ngā hulua irāmūtu katoa, ngā hulua mokopuna katoa me tō mātua pāpā a Taiturakina me māmā a Anituatua haere ake nei ngā tau, haere ake nei ngā tau!

Nā Taiarahia Black

Te Ranui Black me tana mokopuna Peeti Te Haa